

Актуалізаційні реченнєві категорії: проблема вибору

Окреслено суть зовнішньосинтаксичної спеціалізації речення як комунікативної одиниці. Поставлено проблему категорійного вияву актуалізації як надкатегорійної величини, що модельована в реченні значеннями категорії настанови-модальності, часу та персональності, які забезпечують комунікативне членування речення.

Ключові слова: актуалізація як надкатегорія, комунікативний реєстр, триаспектний характер речення, актуальна парадигма речення, варіювання позиційної структури речення, інтерпозиція, препозиція, постпозиція, асоціативні зв'язки, пластика мелодії слова, колір тональності.

Постановка наукової проблеми та її значення. О. О. Потебня, як і В. фон Гумбольдт, підкреслював, що «думка і мова нероздільні, що мова без думки такою ж мірою неможлива, як думка без мови; що вони співвідносні між собою як душа і тіло, сила і функція, сутність (зміст) і форма» [10, с. 252]. Проте О. Потебня наголошував і на тому, що «царина мови не завжди збігається з цариною думки» [11, с. 37], бо думка може існувати і до слова, і не будь-яка думка може бути втілена в слово [9, с. 136], а на вищому щаблі розвитку сприйняття та пізнання докільля думки можливі без мови і можуть залишати мову [11, с. 37]. Крім того, на такому «серединному періоді людського розвитку слово потрібне душевній діяльності для того, щоб вона могла стати свідомою» [11, с. 37].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як комунікативна одиниця-конструкція, речення, звичайно, є втіленням думки. Втілення думки у реченні відбувається на основі мовленнєвої діяльності індивіда, спроможного на основі мовленнєвої компетенції забезпечити спілкування. Речення як триаспектна синтаксична одиниця обов'язково виражає пов'язану з модальністю та комунікативною настановою семантику, яка зумовлена: 1) об'єктивним станом речей у світі і пізнання такого світу мовцем-оповідачем; 2) суб'єктивним інтерпретуванням події, ситуації, факту дійсності в діапазоні можливості, наміру, вірогідності, необхідності, сумніву, категоричності тощо; 3) настановою, комунікативним наміром мови передати об'єктивну (суб'єктивну) інформацію, дізнатися від адресата щось, спонукати його до чогось чи висловити бажання про щось; 4) емоційністю/нейтральністю, що супроводжує акт комунікації [9, с. 166–172]. Г. О. Золотова називає комунікативною або актуальною парадигмою речення сукупність видозмін речення того ж складу, застерігаючи, що «небездоганність термінів «актуальне членування речення»..., а також «актуалізація», словотвірна структура якого дозволяє думати про щось зовні внесене (чи відповідно не внесене) в структуру речення, сприяє іноді підмінні поняття мовленнєвої структури речення факультативним прийомом емоційно-експресивного виділення тієї чи тієї його частини» [6, с. 333]. Підкреслюючи попередньо про те, що «в дійсності є єдине речення і різні аспекти його структури, що взаємодіють і перехрещуються. По суті в мовній моделі речення з її нейтральним порядком слів *уже виражена одна із можливостей мовленнєвої реалізації*, один із способів зв'язку з одним із можливих контекстів» [6, с. 332] (Виділено мною. – М. М.).

І. Вихованець *актуалізацію* виокремлює як особливу реченнєву комунікативну надкатегорію, що орієнтована на вияв характеру комунікативного акту і в якій відображено складну взаємодію між чотирма чинниками комунікації: мовцем, адресатом мовлення, змістом речення і позамовною дійсністю. Він підкреслює, що ця категорія як надкатегорія охоплює підпорядковані їй менші значення: 1) категорію синтаксичної модальності; 2) категорію синтаксичного часу; 3) категорію персональності; 4) категорію актуального членування речення [1, с. 21]. Виокремивши лише загальні риси категорії актуалізації, вчений, проте, не до кінця показав сутність актуалізації зазначених величин. Натомість Н. Гуйванюк справедливо зазначає, що *актуалізація* – це *виокремлення значущого* (актуалізованого) компонента висловлення за допомогою *варіювання* позиційної структури і *створення сильної* позиції для нього у формально-граматичній організації речення. «Найчастіше такою сильною позицією є *препозиція (позиція детермінанта)* чи рідше *інтерпозиція* або інтонаційно виділювана *постпозиція (абсолютного кінця речення)*» [3, с. 389] (Виділено мною. – М. М.). При цьому наголошено, що темо-рематичне членування прямо пов'язане з синтагматичним членуванням, з виділенням компонентів (окремих слів чи словосполучень) відповідно до їх ролі в комунікативно-

змістовій організації речення [3, с. 389]. І. Ковтунова вбачає актуалізацію «у перетворенні ... вихідного члена парадигми у синтагматично залежне висловлення..., у пристосуванні його до потреб конкретної мовленнєвої ситуації» [7, с. 56]. Автори «Коммуникативной грамматики русского языка» зазначають, наприклад, що «у самій словотворчій структурі цього терміну є каузативний елемент значення «наділяти ознакою, робити яким». Цей елемент допускає розуміння «актуалізації» як **внесення (чи не внесення)** в речення **рис, які іманентно йому не властиві**» [5, с. 380]. Проте в попередній праці Г. А. Золотова підкреслила, що «матеріальна спільність одиниць мовної і мовленнєвої структури речення – суттєвий аргумент **проти** виведення **мовленнєвої проблематики речення** в особливий логіко-психологічний чи логіко-граматичний **паралельний рівень**» [6, с. 332] (Виділено мною. – М. М.). Бо, зазначає далі автор, «в дійсності є одне речення і різні аспекти його структури, що **взаємодіють** і перехрещуються. По суті, у мовній моделі речення з її **нейтральним** порядком слів **уже виражена одна з можливостей мовленнєвої реалізації**, один із способів зв'язку з одним з можливих компонентів» [6, с. 332] (Виділено мною. – М. М.).

Отже, актуалізація – це справді **наголошення** в реченні, виділення у ньому важливого для комунікативного завдання речення (категорія настанови) компонента, на якому мовець насамперед зосереджує увагу з метою впливу на співбесідника чи співбесідників, напр., *Не дивись у сніги на дорогу оту, // Не дивися на заячий слід у сльоту, //, Не дивись на крило, не дивися на те, що було і цвіло* (М. Вінграновський); *Ярій, душе. Ярій, а не ридай У білій стужі сонця України. А ти шукай – червону тіль каліни, на чорних горах – тіль її шукай* (В. Стус); *О, не взискуй гірко меду слави. Той мед недобрий, від кусючих бджіл. Взискуй сказати поблідлими хоч кілька людям необхідних слів. Взискуй прожити несуетно і дзвінко. Взискуй терпінням витримати все* (Л. Костенко). У таких строфах імператив теми із заперечним модальним компонентом-модифікатором спрямовує нас на особливу інтонацію та актуалізує сему спонування.

Означуючи **актуалізацію** як логічне, інтонаційне та семантико-стилістичне виокремлення компонента структури висловлення, С. Єрмоленко вбачає у ньому **порушення узвичаєних** семантико-синтаксичних відношень у його змістовій структурі, передовсім завдяки «**несподіваним** асоціативним зв'язком його з іншими поняттями» [4, с. 14] (Виділено мною. – М. М.). Треба зазначити, що ніякого суттєвого «**порушення**» актуалізація не викликає, за винятком порушення чи зміщення порядку слів, інтонації тощо. Актуалізація якоїсь синтаксеми у реченні-висловленні має чимало суттєвих особливостей. Так, текстова актуалізація має свої індивідуально-авторські ознаки, пов'язані часто з повтором, пор.: *Народ – це всі. Це місто і село, Це люд, який мізкує й форму носить. Народ – це сонцем випнуте чоло, це цвіт і плід. Хай розум каже досить. Народ – дядьки, що йдуть життя орати. Народ – тітки, що стали за верстати, народ – баби в хустках наперехрест* (Л. Костенко); *Усмішка твоя – єдина. Мука твоя – єдина. Очі твої – одні* (В. Симоненко); *Кім – кім – кім над – котом взорі кім під – котом в землі кім зліва від кота кім справ від кота кім* (В. Кордун).

Проте такий текстовий повтор по-різному актуалізує змістові одиниці, що повторювані в ньому. А. Вежбицька зазначає, що «в семантичному плані текст, що складається з декількох речень, це **не ряд речень**, поєднаних одне з одним за допомогою різних «механізмів зв'язності». Зміст такого тексту утворює, мабуть, одне ціле, яке не можна розчленувати на складові частини... Видається, що довгий текст «із багатьох речень»... може являти собою **одне молекулярне** (по Расселу) **речення**» [2, с. 158] (Виділено мною. – М. М.). Однак лексичні одиниці, повторювані особливо в поетичному мовленнєвому реєстрі, актуалізують зміст кожної одиниці тексту, створюючи справді одне «молекулярне» речення з актуалізованими «атомами», пор.: *Сестри білять яблуні в саду. Мати білять хату та у хаті. Біля хати білий батько на каналі Вигріває війни та журбу. Мати білять яблуні в саду. Мати білять хату та у хаті. Біля хати білий батько на каналі. Мати білять яблуні в саду. Мати білять хату. Білять хату* (М. Вінграновський). Всі «атоми» цієї «молекули» співвідносяться у звуковому актуалізованому реєстрі, пор.: *біля хати, білять хату, білий батько, мати білять, білять хату*, створюючи особливу мову **із зміщенням та несподіваним асоціативним зв'язком**: *біля хати білий батько*. Під час актуалізації повтор може передати особливий звуковий образ і несподівані асоціації, пор.: *Колеса глухо стукотять, мов хвиля об паром, стрічай, товаришу Хароне, з лихом і з добром. Колеса б'ють, колеса б'ють, кудись торують путь. Уже додому не вернуть. Колеса глухо стукотять, колеса стукотять, колеса стукотять* (В. Стус) або *Бредуть, бредуть вигнанці в дорогу неблизьку. Бредуть, бредуть вигнанці ... бредуть бездомні люди... Бредуть, бредуть вигнанці в дорогу неблизьку* (Л. Костенко). О. Семенець, досліджуючи синергетику поетичного мовлення, зазначає:

«В єдиному темпоритмі художнього цілого відбувається синхронізація *темнів* еволюції структур, що належать як до одного, так і до різних рівнів мовної системи, акцентуються міжрівневі зв'язки. Це стає основою переходу складної системи до того стану, коли вона працює в режимі *із загостренням, зі зростанням інтенсивності процесів*. Саме в такому стані вможливаються синергійна дія структур різних рівнів мовної системи, явище *резонансу* – як наслідок їхнього *взаємовпливу, взаємопідсилення*» [13, с. 142] (Виділено мною. – М. М.).

Треба підкреслити, що речення як одиниця комунікації перебуває в оточенні інших речень і модельоване з урахуванням такого прогнозованого оточення. Не випадково представники комунікативної лінгвістики, класифікуючи мовленнєві акти, надають перевагу прагматиці мовлення, коли предметом уваги стають різні типи мовленнєвих актів: *вимога, порада, вдячність, попередження, ствердження, заперечення, питання, привітання, поздоровлення, наказ* тощо. Для такого аналізу важливими стають *намір мовця, соціальні ролі мовця і слухача* (пор.: *прохання і наказ*), їх *стосунки* та інтереси, *психічний* стан мовця (напр.: *відповідь, пояснення чи заперечення*) тощо [12, с. 70]. На думку А. Богуславського, головним є «не те, що автор говорить, але те *як він це говорить*, тобто *як* висловлення побудоване і *яких ефектів*, завдяки застосованим засобам, автор *хоче* досягти» [14, с. 291–296] (Виділено мною. – М. М.). Природно, що поетичне мовлення по особливому актуалізує кожну одиницю, надаючи їй (семі) важливого звучання у темпоритмі речень. Напр.: *Любити вас – любити знадність, любити вас – любити для вас, любити вас – любити радість* (М. Вінграновський); *Стояла груша, зеленів місточок. Стояло небо, дивне і сумне... Стояли ми одна супроти одної. Ні з чим не крились, не хотіли йти. Вона боялась осені холодної, а я боялась суму й суєти* (Л. Костенко); *Світ мене ловить, ловить... доганя... А я лечу, лечу, лечу, лечу... Минає день, минає день, минає день, А де ж мій сад божественних пісень?* (Л. Костенко); *Скучив за степом, скучив за лугом, скучив за ставом, скучив за гаєм, скучив за сином, скучив за другом, скучив за матір'ю, за рідним краєм* (В. Стус). Незаперечно, що у таких побудовах речень важливу функційну роль виконує повтор. Відбувається синергетична трансформація енергії відчуття в енергію слова, пластика мелодії слова в колорит тональності. Виникає в цій енергії «*слухання*» *кольору звучання* на основі «вростання» в слово *енергії душі, з'єднання* цієї *енергії душі* у слові: *Додому дітлашні вечірньосірогусо. Вечірньосірогусто ластівкам – Додому всі, хто є: стручок квасолі луснув І лусканням своїм всіх наніч налякав. Та кашлянуло в полі за гордом, Йому відкашляло у нашому дворі І тихо сні пішли своїм легким походом, Старі і молоді, в подимленій зорі...* (М. Вінграновський), пор.: *Прилетіли коні – ударили в скроні. Прилетіли в серпні – ударили в серце, Ударили в долю, захмеліли з болю, проіржались вволю* (М. Вінграновський); *Не люби свого батька – ту руку стару, Не люби свою матір в печалі й жалі, Не люби її кроки м'які і малі, Не люби свого сина від колиски його, Не люби товариства від порога його, Не люби всього світу, себе не люби, Не люби свого духу – домовину роби!* (М. Вінграновський). Особливу актуалізацію передає зміна категорійної настанови речення, пор.: *Я б тебе заховав за коня чи могилу, Та могилі й коню де сховатись самим? Я б тебе заховав за Дніпра тиху спину, Та Дніпрові самому сховатись за ким?* (М. Вінграновський), або *Пускає бульби на порозі хата... Іде хтось темним садом – заховайся! ... Як звать його? Чи взагалі він звався? Хто він такий в залатанім кожусі, В кожусі, а хапає дрижаки? ... Бо хто ж то знає, скільки йому років І скільки він живе тисячоліть?..* (М. Вінграновський). Зрозуміло, що розповідне речення «малює» фарбами картину і створює несподівані асоціативні зв'язки, пор.: *Ліс в осені стояв. Дивився на райцентр. Очима синіми вже золотіло літо, І дихала земля з холонучих люцерн Притихлим пізнім кавуновим квітом. Стояв, ходив, лежав осінній цем, Щеміло серце по усіх усюдах, І обнімались – при базарі й людях – До шії шия – соняшник з конем* (М. Вінграновський).

Джерела та література

1. Вихованець І. Р. Комунікативна реченнева категорія актуалізації в її підкатегорійних, категорійних і графемних виявах / І. Р. Вихованець // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2002. – № 5. – С. 20–23.
2. Wierzbicka A. Dociekania semantyczne / A. Wierzbicka. – Wrocław : Ossolineum, 1969. – S. 158.
3. Гуйванюк Н. В. Актуалізація як умова ускладнення комунікативної семантики висловлення // Гуйванюк Н. В. Слово – речення – текст. Вибрані праці / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – С. 386–392.
4. Єрмоленко С. Я. Актуалізація / С. Я. Єрмоленко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енцикл., 2000. – С. 14.
5. Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика языка / Г. А. Золотова, Н. К. Ониненко, М. Ю. Сидорова. – М. : [б. и.], 1998. – 528 с.

6. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 350 с.
7. Ковтунова И. И. Русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения / И. И. Ковтунова. – М. : Просвещение, 1976. – 238 с.
8. Мірченко М. В. Актуалізаційна сфера речення / М. В. Мірченко // Філологічні студії : зб. наук. пр. / за ред. проф. Л. А. Лисиченка. – Х. : [б. в.], 2009. – С. 166–172.
9. Потебня А. А. Из записок по теории словесности // Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня. – М. : [б. и.], 1990. – С. 136.
10. Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Фрагменты // Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М. : [б. и.], 1989. – С. 252.
11. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – Киев : Синто, 1993. – С. 37.
12. Searle J. Speech acts / J. Searle. – Cambridge, 1969. – S. 107 ; Searle J. Classification of locutionary Acts / J. Searle // Language in Society. – London, 1976. – Vol. 5. – № 1. – P. 1–23.
13. Семенець О. О. Синергетика втілення деонтичної модальності в поетичному тексті / О. О. Семенець // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. – Вип. 22. – Х. : ХНУ ім. Г. Сковороди, 2007. – С. 140–147.
14. Mayenowa M. R. Poslowie: inwentarz pytań teorii tekstu / M. R. Mayenowa // Semantika tekstu i języka : praca zbiorowa / pod red. M. R. Mayenowej. – Wrocław : Ossolineum, 1976. – S. 291–296.

Мирченко Николай. Актуализационные категории предложения: проблема выбора. Определена сущность внешнесинтаксической специализации предложения как коммуникативной единицы. Поставлена проблема категориального выражения актуализации как надкатегориальной величины, которая моделирована в предложении значениями категории установки-модальности, времени и персональности, которые обеспечивают коммуникативное членение предложения.

Ключевые слова: актуализация как надкатегория, коммуникативный регистр, триаспектный характер предложения, актуальная парадигма предложения, вариации позиционной структуры предложения, интерпозиция, препозиция, постпозиция, ассоциативные связи, пластика мелодии слова, цвет тональности.

Mirchenko Mykola. Actualisation Sentence Categories: the Problem of Choice. The external syntactic specialization of the sentence as a communicative unit is outlined. The problem of categorical and intercategory disclosure of actualization being a supercategory notion, which has modeled the meanings of modality-directive, time and personality category providing the communicative parceling of the sentence is put forward.

Key words: the actualization as a supercategory, the communicative key, the three-aspect character of the sentence, the actual paradigm of the sentence, the variation of positional structure of the sentence, the interposition, the preposition, the postposition, associative links, the plasticity of word melody, the colour of tonality.

Стаття надійшла до редколегії
27.03.2013 р.

УДК 811.162.1'38

Андрій Моклиця

Мовні експерименти у творчості польських футуристів

У статті проаналізовано особливості стилю польського футуризму, визначено ієрархію мовних засобів у таких його представників, як А. Ват, С. Млодоженець, А. Стерн, Б. Ясенський. Доведено тезу, що мовні експерименти польських футуристів, попри зовнішній ігровий характер, стилістично мотивовані.

Ключові слова: мовний експеримент, стиль, футуризм, ієрархія, неологізм, звуконаслідування.

Постановка наукової проблеми та її значення. Поняття «футуристичний текст» асоціюється, передусім, з яскравим мовним експериментом, проблема художньої вартості якого досі залишається відкритою. Доволі красномовною є позиція польських дослідників (З. Ярославський [5], Г. Газда [4], К. Вика [9], Е. Бальцежан [2]), котрі, попри визнання певних здобутків письменників-футуристів у сфері організації художнього тексту, не поспішають з висновками. Так, оригінально, цікаво, але... Як зауважив З. Ярославський, «ще були екстремально сміливі кроки, однак досить примхливі, позбавлені подальшої теоретичної рефлексії. Це цікаві епізоди, значення яким надає тільки пістет дослідників» [5, с. 319].